

БАГАТОВИМІРНА КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

О.П. Саннікова,

доктор психологічних наук,

завідувач кафедри загальної та диференціальної психології

Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського

Запропоновано континуально-ієрархічну модель структури особистості, котра розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих, взаємосяжних підсистем, що мають специфічні характеристики. Виділено формально-динамічний; змістовно-особистісний; соціально-імперативний рівні. До першого рівня, що передуює розвитку інших, відноситься сукупність усіх властивостей, що відбивають динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідні властивості конституційного характеру. Другий рівень включає власне особистісні властивості: систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу тощо. Третій рівень - соціально-імперативний містить клас характеристик, спричинений включенням особистості в різноманітні суспільні, соціальні зв'язки й впливом реального соціального середовища, соціальних норм, культурних традицій.

Вирізнення окремих підсистем засновано на диференціації, їх взаємодія через суміжні зони можлива на засадах інтеграції. Континуально-ієрархічна структура особистості представлена на основі системного підходу як багаторівнева й полімодальна система, як сукупність компонентів, котрі співдіють між собою, що забезпечує її цілісність.

Ключові слова: структура особистості, континуум, ієрархія, формально-динамічна підструктура, змістовно-особистісна підструктура, соціально-імперативна підструктура.

Предложена континуально-иєрархическая модель структуры личности, которая рассматривается как макросистема, состоящая из разноуровневых, взаимосвязанных подсистем, имеющих специфические характеристики. Выделен формально-динамический; содержательно-личностный; социально-императивный уровни. К первому уровню, на основе которого развиваются другие, относится совокупность всех свойств, которые отражают динамику, активность психических явлений и индивидуальные свойства конституционного характера. Второй уровень включает собственно личностные свойства: систему ценностей, направленность, потребностно-мотивационную сферу и т.д. Третий уровень, социально-императивный, содержит класс характеристик, отражающих особенности включения личности в разнообразные общественные, социальные отношения и испытывающих влияние реальной социальной среды, социальных норм, культурных традиций и т.д.

Выделение отдельных подсистем основано на дифференциации, их взаимодействие возможно через смежные зоны и осуществляется на принципах интеграции. Континуально-иєрархическая структура личности представлена на основе системного подхода как многоуровневая и полимодальная система, как совокупность компонентов, которые взаимодействуют между собой, что обеспечивает ее целостность.

Ключевые слова: структура личности, континуум, иєрархія, формально-динамическая подструктура, содержательно-личностная подструктура, социально-императивная подструктура.

Метою даного повідомлення є розкриття змісту континуально-ієрархічної макроструктури особистості з позицій системного підходу. Про інтерес психології до проблеми особистості свідчить різноманіття відповідних теорій і концепцій. При аналізі різних визначень даного феномену звертає на себе увагу той факт, що практично, розрізняючись за мірою повноти, об'єму, змісту, рівню опису, вони розкривають із конкретних позицій кожного дослідника різні сторони одного й того ж цілісного явища. Ядром цього цілого є макроструктура особистості, у котрій поєднуються (узагальнюються) найважливіші індивідні, суб'єктні, особистісні властивості й

властивості індивідуальності.

Різноманіття психологічних структур особистості широко представлене в історії зарубіжної психології різними напрямками й теоріями: психоаналітичною З. Фрейда; аналітичною К. Юнга, соціально-психологічною А. Адлера, "векторною" ("теорія поля") К. Левина, конституційно-психологічною В. Шелдона і Е. Кречмера, факторно-аналітичною Г. Айзенка і Р. Кеттелла, поведінковою теорією Скиннера тощо. Основні радянські психологічні школи особистості представлені концепціями С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського й О.М. Леонтьєва, Б.Г. Ананьєва, В.Н. Мясіщева, Д.Н. Узнадзе, Б.М. Теплова й В.Д. Небиліцина, В.С. Мерліна, Л.І. Божович, К.К. Платонова, О. Асмолова та іншими. Сучасні уявлення української психологічної школи про особистість викладені в роботах М.Й. Боришевського, С.Д. Максименка, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко та інших авторів [6].

Головною тенденцією розвитку психології особистості є реалізація структурного підходу, при якому особистість розглядається як цілісне утворення, котре включає безліч взаємопов'язаних характеристик. Так, К.К. Платонов висунув концепцію динамічної функціональної структури особистості, яка включає соціально-обумовлену підструктуру, підструктуру досвіду, індивідуальних форм віддзеркалення, і біологічно обумовлену підструктуру. А.Г. Ковалев розглядає структуру особистості як взаємодію темпераменту, характеру, здібностей і спрямованості. В.М. Мясіщев, разом із психічними процесами, властивостями й станами, включає в структуру особистості систему стосунків, яку розглядає як системотвірний (структуротвірний) чинник (у західній психології цьому підходу близька за змістом теорія «атитюдів») [5]. В.С. Мерлін структуру особистості представляв як взаємний зв'язок та організацію її властивостей, симптомокомплексів. При цьому цілісними компонентами особистості автор називає властивості, кожне з яких одночасно є вираженням і здатності, і характеру, і спрямованості [5]. Б.Г. Ананьєв компонентами особистості називає психічні процеси, стани, психічні й психофізіологічні властивості [2].

Аналіз наявних концепцій свідчить про те, що немає єдиної загально визнаної структури особистості, як і немає єдиного загально визнаного її визначення, а існують різні конструкти, що об'єднані цим терміном і відповідні їм теорії, котрі визначають методологію вивчення особистості з точки зору конкретної концепції. Як справедливо відмічають В.М. Блейхер і Л.Ф. Бурлачук «... ми повинні визнати і певну умоглядність існуючих уявлень про структуру особистості. Саме тому вони з'являються невразливими для будь-якої критики, бо сама ця критика не оперує конкретним психологічним матеріалом, а відштовхується лише від іншого (частенько непорівнянного) погляду на структуру особистості» [1, с.81].

У нашому дослідженні, спрямованому на вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості, ми спираємося на розгорнуті структурні уявлення Б.Г. Ананьєва. Розробляючи теорію індивідуальності, автор зв'язував проблеми дослідження індивідуальності з вивченням людини «як єдності й взаємозв'язку його властивостей, і особистості, і суб'єкта діяльності, у структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда» [1, с. 334]. Систематизуючи науки про людину, а також знання в рамках психології, Б.Г. Ананьєв розглядав людину як індивіда, суб'єкта діяльності, особистість і індивідуальність. Перш ніж перейти до уточнення змісту ключових понять, що використані в нашій роботі в контексті проблеми особистості, розглянемо співвідношення понять «індивід», «суб'єкт», «особистість» і «індивідуальність». Б.Г. Ананьєв пише: «Утворення індивідуальності й обумовлений нею єдиний напрям розвитку індивіда, особистості й суб'єкта в загальній структурі людини, стабілізує цю структуру і є важливим чинником високої життєздатності й довголіття» [1, с. 111]. Таким чином, запропоновані поняття упорядковуються в онтогенетичному часі людини. У той же час за змістом усі поняття знаходяться в стані взаємовключення, причому «найменшим», первинним поняттям є індивід, «найбільшим» – індивідуальність. Ці думки Б.Г. Ананьєва для нас є ключовими.

Для того, щоб більш чітко окреслити особливості кожного поняття, на практиці зазвичай користуються «різницями» [4] змісту понять індивідуальності та особистості, особистості й суб'єкта, суб'єкта й індивіда. У результаті підкреслюється те особливе, що відрізняє одну систему від іншої. Так, у вузькому значенні слова особистість окреслена потребо-мотиваційною сферою, підструктурою спрямованості [2], у широкому сенсі – особистість трактується як складна система, що складається з означених підсистем.

Визначаючи поняття «індивідуальність» знову звернемося до робіт Б.Г. Ананьєва. «Якщо особистість – «вершина» усієї структури особистісних властивостей, то індивідуальність - це «глибина» особистості й суб'єкта діяльності» [2, с. 173]. При цьому, поняття індивідуальність

вказує на психологічну неповторність окремої людини як цілого. Трактуючи індивідуальність як загальний ефект злиття соціальної й біологічної в індивідуальному розвитку людини, Б.Г. Ананьєв підійшов до виявлення її своєрідності й неповторності з позицій співвідношення відкритої й закритої систем. Як відкрита система людина здійснює свій індивідуальний розвиток у постійній взаємодії зі світом. «У центрі такої відкритої системи знаходиться комплекс властивостей особистості з її багато чисельним рядом соціальних зв'язків і властивостей суб'єкта діяльності, що перетворює дійсність»[1, с. 327]. У даному контексті широке поняття «особистість» включає всі означені властивості, у тому числі вузьке поняття «особистість», яке фіксує тільки соціальні риси людини.

Враховуючи підходи, що склалися, до дослідження структури особистості, спираючись на існуючі уявлення про професійно важливі властивості, про внутрішню обумовленість індивідуальної вибірковості по відношенню до зовнішньої детермінації (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн), ми пропонуємо багатовимірну модель структури особистості (у широкому сенсі цього поняття). Згідно з цією моделлю особистість розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих, взаємосяжних (узв'язаних) підсистем, що мають специфічні характеристики. Як рівні ми виділяємо: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний (див. рис. 1).

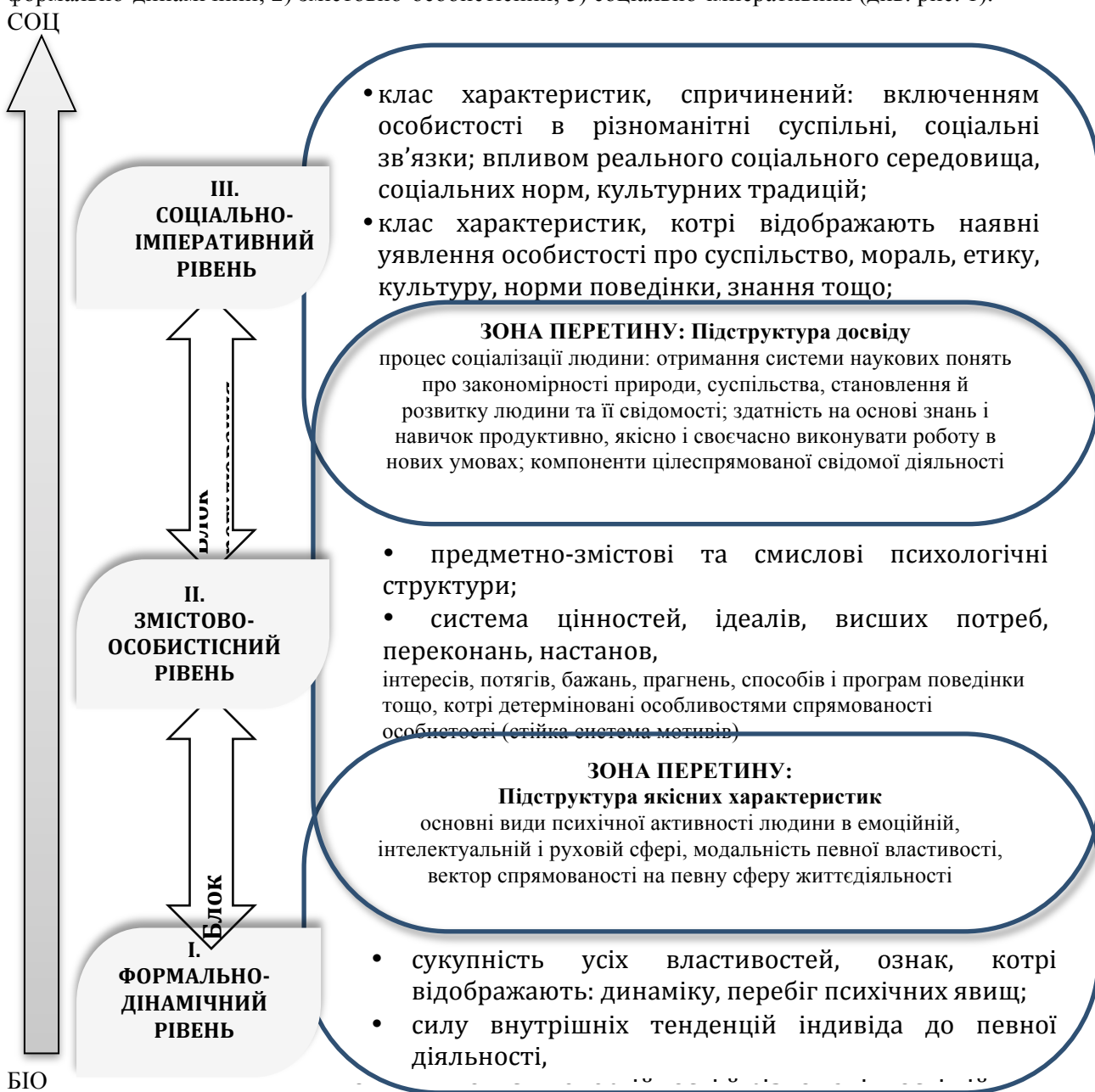

Рис. 1. Континуально-ієрархічна структура особистості

До першого рівня (основа, фундамент, опора), що передуює розвитку інших, ми відносимо сукупність усіх властивостей, що відбивають динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідні властивості конституційного характеру.

Другий рівень включає власне особистісні властивості (поняття особистості у вузькому значенні слова): систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу тощо. Третій рівень умовно названий нами соціально-імперативним (від латин. «imperativus» – наказовий, безумовний) містить клас характеристик, спричинений включенням особистості в різноманітні суспільні, соціальні зв'язки та впливом реального соціального середовища, соціальних норм, культурних традицій тощо [6, 7, 8]. Будь-яке явище зовнішнього світу стосується людини, суб'єкта в тій мірі, у якій воно включене в контекст його реальної життєдіяльності. Вибірковість, добір інформації, явищ, знань визначається певними чинниками як усвідомленого, так і неусвідомленого характеру. Тому виділення тільки двох рівнів (динамічного й змістовного) обмежує, «замикає» структуру особистості як систему, тоді як соціально-імперативний рівень є тим «простором», тією ланкою через яку й відбувається взаємодія особистості як *відкритої системи* з навколишнім світом.

Третій рівень жорстко контролюється свідомістю. Якщо два перші рівні співзвучні (і вербально, і за сенсом) уявленням про динамічне й змістовне психічного, то третій рівень включає той клас характеристик, котрі відбивають і наявні в особистості уявлення про суспільство, мораль, норми, культуру, знання тощо, і саму мораль особистості.

Проте не всі знання, не всі відомості, що поступають із навколишнього світу, відбиваючись у свідомості індивіда, приймаються, переживаються ним, стають частиною його особистості. Людина може бути «носієм» певної інформації, моралі, етики, професійних знань тощо, але при цьому абсолютно не використовувати, не приймати, не переживати їх. У такому випадку знання, у тому числі й професійні, залишаються відчуженими від особистості й не використовуються повною мірою (це важливо враховувати в соціономічних професіях, де особистість учителя, психолога, психотерапевта сама є істотним чинником і засобом у досягненні цілей професійної діяльності).

Усе, що не перейшло в змістово-особистісне утворення із сусідніх підструктур залишається або на рівні декларації, що не є затребуваною особистістю (III рівень - соціальні норми, уявлення про культуру, знання тощо), або на рівні нереалізованих природних можливостей (I рівень). Перше виявляється в порушенні особистісної гармонії, в інконгруентності, тобто в невідповідності поведінки особистості нею ж декларованим правилам, нормам (наприклад, прояв професійних деформацій), друге – у нереалізованих сподіваннях, завдатках до невибраної професії й тому нерозвинених.

Отже, змістово-особистісна підструктура є центральним утворенням особистості в широкому сенсі як багатовимірної складної макросистеми.

Межі взаємин між означеними рівнями складні, умовні й розмиті. Саме це дозволяє розглядати переходи від одного рівня до іншого як деякий суміжний простір, що об'єднує риси, що заразом належать до двох сусідніх рівнів. Ці переходи, «суміжні зони» мають своє змістовне наповнення. Зокрема, формально-динамічний (перший рівень) і змістово-особистісний (другий) охоплює загальний для обох клас характеристик, котрі однозначно неможна віднести тільки до одного з них. В узагальненому виді функція таких «суміжних» зон полягає, передусім, у з'єднанні різних рівнів, у підтримці цілісності самої системи. Це, у свою чергу, означає, що риси, котрі відносяться переважно до певного рівня, не є дискретними. Це континуальні утворення й можливий або плавний перехід однієї риси в іншу, або якісне її перетворення (трансформація).

Таким чином, розглянуті рівні, а саме, формально-динамічний, змістово-особистісний, соціально-імперативний, через суміжні зони є взаємозв'язаними та увзаємненними (взаємосяжними). Ступінь вираженості кожної властивості особистості спричинений як біологічними, так і соціальними факторами. Кожна властивість особистості, кожна її риса в контексті цієї структури розглядається як континуум, що «пронизує» всі підструктури особистості, котрі взаємно проникають одна в одну.

Саме наявність зон перетину, які одночасно належать до сусідніх рівнів, забезпечує «проростання», безперервність та цілісність у розвитку окремих психічних властивостей особистості (емоційності, асертивності, схильності до образи, цинізму, конфліктності, толерантності тощо), що по різному виявляються на кожному рівні структури особистості – від нижчих рівнів до вищих – від біологічно спричинених до соціально зумовлених, що свідчить про *діменсиональність* (безперервність) кожної властивості особистості, про її цілісність і

континуальність. Водночас угруповання елементів системи в підсистеми (рівні), об'єднання їх у відносно самостійні, відособлені сукупності, що надає системі певну *дискретність*.

Так, накопичення професійних знань, різної інформації про професію чинить певний вплив на змістові властивості особистості (стосунки між третім і другим рівнем). Так само властивості, що відносяться до першого рівня, впливають (хоча і неоднозначно) на другий, змістово-особистісний рівень. При цьому суміжні зони, з одного боку, нейтралізують небажані для усієї системи зміни руйнівного характеру, з іншого – направляють психічну активність на вибіркове розгортання бажаних трансформацій. Результат взаємодії всіх позначених підсистем визначається мірою їх включення, активності, «здібності абсорбувати» позитивні впливи.

Ми припускаємо, що індивідуальність як вища форма розвитку особистості характеризується певним, специфічним поєднанням означених властивостей. У процесі співдії ці властивості змінюються, і в рамках окремих підсистем, і в рамках усієї системи, змінюються їх якісно-кількісне поєднання, ступінь домінування кожної з них. Індивідуальність, таким чином, є не лише вищим рівнем розвитку особистості, але й характеризується унікальною комбінацією різнорівневих властивостей особистості, їх стосунками й особливостями динаміки.

Для дослідження конкретних психологічних характеристик у рамках запропонованої системи властивостей, ми керувалися інтегральним підходом (В. С. Мерлін), при якому: 1) кожна підсистема (рівень) визначається тільки її властивими закономірностями; 2) кожна підсистема має бути представлена обмеженим числом властивостей, показників, що є найбільш типовими її характеристиками (зразками); 3) статистично значущі зв'язки між властивостями одного й того ж рівня повинні визначати відносно замкнуту систему; 4) характер зв'язків між вибраними показниками повинен відбивати своєрідність зв'язків між різними ієрархічними рівнями [5].

Якщо розглядати конкретні психологічні характеристики скрізь призму саме цих координат (структурних рівнів), то інформація про кожну властивість та її різнорівневі параметри не може бути репрезентована рівномірно на всіх рівнях. Це пов'язано не лише зі слабкістю наукових розробок відповідної теми (проблеми), а й зі складністю, унікальністю кожного психологічного феномену, що розглядається. Проте, спробуємо компактно у вигляді психографічної таблиці систематизувати відомості про окремі властивості особистості. У таблиці надана інформація про певні властивості, котра існує в даний момент та інформація, котра може бути отримана в результаті теоретичного (або емпіричного) аналізу, але в даний момент із різних причин є відсутньою.

У нашому дослідженні показниками наведених підсистем ми обрали: на формально-динамічному рівні – сукупність усіх властивостей, ознак, котрі відображають динаміку, перебіг психічних явищ тощо; на змістово-особистісному рівні – компоненти певної властивості особистості, що відображають її цінність, мотиваційну потужність, стійкість тощо; на соціально-імперативному – компоненти психічного феномену, що відображають проєкції (вимоги) культури, професії, соціального середовища тощо.

Підставою для виділення перелічених груп показників служить висока репрезентативність цих рис у самій структурі особистості, їх значущість у професійній діяльності, їх роль в індивідуальному становленні особистості, у регуляції діяльності, а також їх відповідність вимогам і принципам інтегрального підходу.

У табл. 1 надані базові метапараметри різнорівневих підсистем континуально-ієрархічної структури особистості, кожна з яких характеризується певним поєднанням відповідних специфічних компонентів (порядок рівнів подані відповідно до схеми, що зображена на рис. 1).

Аналогічно можна уявити собі структуру таких рис особистості, як агресивність, товарицькість, цинізм, заздрість, конфліктність, толерантність, агресивність, товарицькість тощо. Ці риси особистості по-різному представлені на всіх рівнях, причому, якщо, наприклад, агресивність, товарицькість, конфліктність найбільш яскраво виявляються на формально-динамічному рівні, то «ядро» заздрості, конфліктності більшою мірою зсувається до змістово-особистісного, а «ядро» цинізму – до соціально-імперативного рівня. Проте, усі ці якості, риси певним чином, із різною інтенсивністю, забарвленням, різноманіттям виявляються на всіх рівнях означеної континуально-ієрархічної структури особистості.

Таблиця 1

Метахарактеристики різнорівневих підсистем континуально-ієрархічної структури особистості

№	Підсистеми (рівні)	Метахарактеристики Індивідуальності (базові метапараметри)	Конкретний приклад
			Характеристики (показники) асертивності як риси особистості
1	III. Соціально-імперативний рівень	Компоненти певної властивості особистості (психічного феномену), що відображують проєкції (вимоги): культури, релігії, професії, соціального середовища тощо	Показники ступеню конгруентності асертивності (відповідності) стосовно: - національної культури; - релігії, - соціального середовища, - професії, - спілкування тощо, - особистісна регуляція конгруентності асертивності
2	Зона перетину. Підструктура досвіду	Компоненти свідомих дій (діяльності), знань, умінь і навичок, спрямованих на продуктивний, якісний і своєчасний прояв певної властивості особистості	Показники наявності: - соціальної компетенції, - певних знань про асертивність та асертивну поведінку, - навичок асертивної поведінки, - творчого використання означених умінь і навичок, - особистісного контролю та регуляції навичок асертивної поведінки
3	II. Змістово-особистісний рівень	Компоненти певної властивості особистості (психічного феномену), що відображують її цінність, мотиваційну потужність, стійкість, потяги, схильність тощо	Показники: - цінності асертивності для особистості, - сили й стійкості мотивації виявляти асертивну поведінку, - схильності до асертивності, - настанов на асертивну поведінку, - прийняття інших, - рефлексії
4	Зона перетину. Підструктура якісних характеристик	Компоненти психічної активності людини, що виявляється в емоційній, інтелектуальній, руховій сфері	Якісні показники асертивності: - емоційний компонент, - когнітивний компонент, - конативний компонент, - контрольно-регулятивний
5	I. Формально-динамічний рівень	Компоненти, що відображають силу, динаміку, перебіг психічних явищ, енергійність, різноманітність дій	- потреба в почутті та проявах асертивності, - ініціативність асертивності, - спонтанність асертивності, - легкість виникнення, - широта асертивності, - стійкість тощо

Отже, вирішення окремих підсистем засновано на диференціації, їх взаємодія через суміжні зони можлива на засадах інтеграції. Континуально-ієрархічна структура особистості представлена на основі системного підходу як багаторівнева й полімодальна система, як сукупність компонентів, котрі співдіють між собою, що забезпечує її цілісність.

Як відмічав В.О. Ганзен, «системний підхід – єдність інтеграції й диференціації при домінуванні тенденції об'єднання» [4, с. 5].

Ми розуміємо обмеженість і спрощеність будь-якої зі схем, але все ж вважаємо запропоновану модель корисною, зокрема для аналізу особистості професіонала. У професійній діяльності відбувається специфічна функціональна й конституціональна зміна, розвиток, трансформація «загально психологічної» структури особистості та формування особистості саме професіонала. Запропонована структура особистості інтегрує найбільш адекватні, на наш погляд, уявлення про особистість і тому не є абсолютно новою. У той же час, вона дозволяє упорядкувати множину властивостей особистості, у тому числі й професійно важливих, що відповідають вимогам діяльності, розглянути їх у рамках цілісної системи та визначити підходи до дослідження

індивідуального становлення особистості.

Література

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. / Б.Г. Ананьев. - М.: Педагогика, 1980. - Т. 1. - 230 с.; - Т. 2. - 287 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. - 339 с.
3. Блейхер В.М. Психологическая диагностика интеллекта и личности / В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук. - Киев: Выща школа, 1978. - 142 с.
4. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. - 174 с.
5. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. - М.: Педагогика, 1986. - 256 с.
6. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности / О.П. Санникова. Одесса: Хорс, 1995. - 334 с.
7. Саннікова О.П. Досвід побудови моделі структури особистості професіонала / О.П. Саннікова. Проблеми розвитку педагогіки вищої школи в ХХІ столітті: теорія і практика // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (30-31 травня 2002р.) – Одеса, 2002. - Част. II, - С. 3-7.
8. Саннікова О.П. Теоретико-методологічні засади дослідження індивідуальних відмінностей / О.П. Саннікова. Наука і освіта. Спецвипуск. «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» Одеса, 9, 2010, с. 3 - 7.